

زیج یمینی

تألیف ۵۱۱ هـ

محمد بن علی بن مالک بن ابونصر الحقایقی

نسخه گردان سنویس شماره Or.1750

کتابخانه ملی سنت گیریل و سنت متودیوس (صوفیا - بلغارستان)

کتابت ۹۸۸ هـ

با مقدمه

علی صفری آق‌قلعه

کتابخانه ملی سنت گیریل و سنت متودیوس

مرکز پژوهشی میراث مکتوب

مرکز مطالعات ایران، بالکان و اروپای مرکزی

تهران ۱۳۹۵ هـ ش

سرشناسه	مایق، مدین علی، قرن ۵ ق.
عنوان و نام پدیدآور	تألیف ۵۱۱ هـ. نسخه برگردان دستنویس... / تألیف محمد بن علی بن مالک بن ابونصر النقایق، مقدمه علی صفری آق قلعه؛ با همکاری مرکز مطالعات ایران، بالکان و اروپا. مرکز کتابخانه ملی سنت کیریل و سنت متودیوس.
مشخصات نشر	تهران: مرکز پژوهش میراث مکتوب، ۱۳۹۵
مشخصات ظاهری	سی و چهار، ۹۸، ۶ ص. شومو
فروست	میراث مکتوب؛ ۱۰۱، نسخه برگردان؛ ۱.
شابک	978-600-203-130-3
وضعیت فهرست نویسی	فینیا
یادداشت	کتابنامه.
موضوع	جدول های نجومی - متون قدیمی تا قرن ۴
موضوع	Merides-Early works to 20th century
موضوع	گاهشماری اسلامی - متون قدیمی تا قرن ۴
موضوع	Islamic chronology-Early works to 20th century
شناسه افزوده	صفری آق قلعه، علی، ۱۳۵۷ - ، مقدمه نویسی
شناسه افزوده	امیری، مصطفی [مترجم]
شناسه افزوده	مرکز پژوهشی میراث مکتوب
شناسه افزوده	مرکز مطالعات ایران، بالکان و اروپای مرکزی
شناسه افزوده	International Scientific-Research Centre IBCE
شناسه افزوده	کتابخانه ملی سنت کیریل و سنت متودیوس
شناسه افزوده	"Narodna biblioteka" Sv. sv kiril i Metodiĭ
رده بندی کنگره	۱۳۹۵ ز ۷۱۱/ق ۱۱ QB
رده بندی دیویی	۵۲۰
شماره کتابشناسی ملی	۲۵۹۸۱۰۳

زیچ یمینی

(تألیف ۵۱۱ هـ)

محمد بن علی بن مالک بن ابونصر الحقایقی

با مقدمه

علی صفری آق قلعه

ترجمه گزیده مقدمه به انگلیسی

مصطفی امیری

ناشر: میراث مکتوب

باهمکاری

کتابخانه ملی سنت کیریل و متودیوس (صوفیا - بلغارستان)

مدیر تولید: مهدی

صفحه آرای و آماده ساز: صاویر: محمود خانی

مدیر فنی و امور چاپ: سینا

چاپ (دیجیتال): میرا

چاپ اول: ۱۳۹۵

شمارگان: ۲۰۰ نسخه

بها با جلد شومیز: ۱۷۰۰۰ تومان

بها با جلد سخت: ۲۷۰۰۰ تومان

شابک: ۳-۱۳۰-۲۰۳-۶۰۰-۹۷۸-۹۷۸-۶۰۰-۲۰۳-۱۳۰-۳ ISBN 978-600-203-130-3

همه حقوق متعلق به ناشر و محفوظ است

نشر الکترونیکی اثر بدون کسب اجازه کتبی از ناشر ممنوع است

نشانی ناشر: تهران، ش. پ: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲، دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

E-mail: tolid@MirasMaktoob.ir

http://www.MirasMaktoob.ir

بسم الله الرحمن الرحيم

دریایی از فرهنگ پرمایه اسلام و ایران در نسخه های خطی موجودی از این نسخه ها حقیقت کارنامه دانشمندان و نوابغ بزرگ بهیئت نامده های ایرانیان است برعمده هرتبی است که این میراث پراچ را پاس دارد و برای شناخت تاریخ و فرهنگ و ادب و سوابق علمی خود به احیا و بازسازی آن اهتمام ورزد.

با کوششهایی که در سالهای اخیر برای شناسایی این ذخایر مکتوب و تحقیق و تبیین از جام گرفته و صد کتاب رساله ارزشمند انتشار یافته هنوز کار نگارنده بسیار است و هزاران کتاب و ماله خطی در کتابخانه های داخل و خارج کشور شناسانده و منتشر نشده است بسیاری از متون نیز اگرچه به دست رس منطبق بر روش علمی نیست و تحقیق و تصحیح مجدد نیاز دارد.

احیاء و نشر کتاب و رساندن خطی منتهی است بر روش محققان و مؤسسات فرهنگی مرکز پژوهشی میراث مکتوب در راستای این هدف در سال ۱۳۷۲ بنیاد غاده شد تا با حمایت از کوشش های محققان و محققان و با مشارکت نامت این مؤسسات علمی اشخاص فرهنگی و علاقه مندان به دانش و فرهنگ همی در نشر میراث مکتوب داشته باشد و دعای ارزشمند از متون و منابع تحقیق به جامعه فرهنگی ایران اسلامی تقدیم دارد.

از فعالیت های دیگر مرکز چاپ نسخه برگردان (فایکسید) نسخه های خطی ارزشمند است از این رو با استفاده از تجاربی که تاکنون به دست آمده و با توجه به فعالیت های پیشین در یک طرح منظم و روشمند شماری از نسخه های خطی را به صورت نسخه برگردان با مقدمه و نمایه های سودمند در دسترس پژوهشگران قرار خواهیم داد.

اکبر ایرانی

میراث پژوهشی میراث مکتوب

فهرست مطالب

دیباچه		سیزده
مقدمه		پانزده
پیشینه آشنایی پژوهشگران با ریج		هفده
نسخه‌شناسی اثر		هفده
نام نگارنده، نام اثر و دوره نگارش آن		هجده
بخش‌بندی‌های کتاب		بیست و یک
ویژگی‌های متنی اثر		بیست و دو
ویژگی‌های زبانی ریج یمنی		بیست و پنج
دیباچه ریج یمنی		بیست و هفت
کتابنامه		سی و سه

متن نسخه

(۱-۱۹۸)

مقدمه		۲
۱. نوع اول: اندر تواریخ		۱۲
۱.۱. باب اول: اندر دانستن امتهات تواریخ و شناختن مدّت میان دو تاریخ		۱۲

۲. ۱. باب دوم: اندر دانستن تاریخ هجرت معروف به عرب ۱۵
۱. ۲. ۱. فصل اول: اندر دانستن ابتداء تاریخ و ایام سال و ماه‌های وی ۱۵
۲. ۲. ۱. فصل دوم: اندر روز گردانیدن این تاریخ ۱۶
۳. ۲. ۱. فصل سیم: اندر بیرون آوردن سر سال و سر ماه‌های این تاریخ ۱۶
۴. ۲. ۱. فصل چهارم: اندر بیرون آوردن تاریخ روم و فرس و یمینی از این تاریخ ۱۸
۵. ۲. ۱. فصل پنجم: اندر شناختن روزهای معظم که درین تاریخ است ۱۸
۳. ۱. باب سیم: اندر دانستن تاریخ ذوالقرنین معروف به روم ۲۰
۱. ۳. ۱. فصل اول: اندر دانستن ابتداء تاریخ و ایام سال و ماه‌های وی ۲۰
۲. ۳. ۱. فصل دوم: اندر روز گردانیدن این تاریخ ۲۰
۲. ۳. ۱. فصل سیم: اندر بیرون آوردن سر سال و سر ماه‌های این تاریخ ۲۱
۴. ۳. ۱. فصل چهارم: اندر بیرون آوردن تاریخ عرب و یمینی و فرس از این تاریخ ۲۳
۵. ۳. ۱. فصل پنجم: اندر دانستن اوقات مشاهیر کی اندر این تاریخ است ۲۴
۴. ۱. باب چهارم: اندر دانستن تاریخ یزدگرد معروف به فرس ۲۵
۱. ۴. ۱. فصل اول: اندر دانستن ابتداء تاریخ و ایام سال و ماه‌های وی ۲۵
۲. ۴. ۱. فصل دوم: اندر روز گردانیدن این تاریخ ۲۶
۳. ۴. ۱. فصل سیم: اندر بیرون آوردن سر سال و سر ماه‌های این تاریخ ۲۷
۴. ۴. ۱. فصل چهارم: اندر بیرون آوردن تاریخ عرب و یمینی و روم از این تاریخ ۲۸
۵. ۴. ۱. فصل پنجم: اندر دانستن جشن‌ها و عیدها که در این تاریخ است ۲۹
۵. ۱. باب پنجم: اندر دانستن تاریخ یمینی ۳۱
۱. ۵. ۱. فصل اول: اندر دانستن ابتداء تاریخ و ایام سال و ماه‌های وی ۳۱
۲. ۵. ۱. فصل دوم: اندر بیرون آوردن سر سال و ماه‌ها و ایام هفته این تاریخ ۳۱
۳. ۵. ۱. فصل سیم: اندر بیرون آوردن تاریخ ایام روم و عرب و فرس از این تاریخ ۳۲
۴. ۵. ۱. فصل چهارم: اندر دانستن تاریخ امراء آل ناصرالدین و الدولة ۳۴
۶. ۱. باب ششم: اندر دانستن تاریخ عالم ۳۸
۱. ۶. ۱. فصل اول: اندر دانستن ابتداء تاریخ و ایام سال و ماه‌های وی ۳۸
۲. ۶. ۱. فصل دوم: اندر دانستن آنچه از تاریخ عالم گذشته است از تاریخ یمینی ۳۸

۱. ۶. ۳. فصل سیم: اندر دانستن آن روز که آفتاب به حمل آید و سال عالم نو گردد.....	۳۹
۱. ۶. ۴. فصل چهارم: اندر بیرون آوردن اول سال و ماه‌های این تاریخ.....	۱
۱. ۷. ۷. باب هفتم: اندر دانستن تاریخ جهودان و هندوان.....	
۱. ۷. ۱. فصل اول: اندر دانستن ابتداء تاریخ جهودان و ایام سال و ماه‌های وی.....	
۱. ۷. ۲. فصل دوم: اندر دانستن دوری تشری آن شب یک شنبه [کذا].....	
۱. ۷. ۳. فصل سیم: اندر دانستن اول تشری و کیفیت سال‌هائ ایشان.....	
۱. ۷. ۴. فصل چهارم: اندر دانستن ایام مشاهیر کی اندر این تاریخ است.....	
۱. ۷. ۵. فصل پنجم: اندر دانستن تاریخ هندوان و اول ماه‌های ایشان.....	
۲. نوع دوم: اندر حرکات ستارگان.....	
۲. ۱. باب اول: اندر ستر طالع سال شمسی و شناختن مسیر اوساط یک‌روزه ستارگان.....	
۲. ۲. باب دوم: اندر دانستن مخرج بعد ابعاد آفتاب از مرکز زمین و ازان دیگر ستارگان و جوزهرات ایشان و حرکت آن.....	
۲. ۳. باب سیم: اندر دانستن حرکات اوساط ستارگان.....	
۲. ۳. ۱. فصل اول: اندر دانستن حرکت اوساط ستارگان به غزنین.....	
۲. ۳. ۱. فصل دوم: اندر نقل کردن حرکت اوساط ستارگان به دیگر شهرها.....	
۲. ۳. ۱. فصل سیم: اندر درست کردن حرکات و تاریخ به تعدیل الزمان.....	
۲. ۴. باب چهارم: اندر تقویم کردن آفتاب.....	
۲. ۵. باب پنجم: اندر دانستن اختلاف حرکت اوساط نیرین و تقطاع کن نصف قطر فلک تدویر ایشان.....	۴۴
۲. ۶. باب ششم: اندر دانستن رجعت و استقامت ستارگان متحیره.....	۴۶
۲. ۷. باب هفتم: اندر دانستن حالات ستارگان و بعضی از القاب.....	۵۱
۲. ۷. ۱. فصل اول: اندر دانستن نطاقتات فلک اوج و تدویر [و] حالات آن.....	۵۱
۲. ۷. ۲. فصل دوم: اندر یاد کردن بعضی از القاب افلاک و حرکت‌هائ ستارگان.....	۵۳
۳. نوع سوم: اندر دوایر عظام.....	۵۷

- ۱.۳. باب اول: اندر دانستن قسی و اوتار ۵۷
- ۱.۳. فصل اول: اندر دانستن اُمّهات اوتار اجزاء دوایر و اضعاف و انصاف آن‌ها ۵۸
- ۱.۳. فصل دوم: اندر دانستن جیب از قوس و قوس از جیب مستوی و معکوس ۶۰
- ۲.۳. باب دوم: اندر دانستن میل درجات فلک بروج از معدّل النهار و درجات فلک بروج از میل ۶۳
- ۳.۳. باب سوم: اندر دانستن طلوع ازمان معدّل النهار با درجات فلک بروج و طلوع درجات فلک بروج با ازمان معدّل النهار به خطّ استوا ۶۶
- ۳.۴. باب چهارم: اندر دانستن طول و عرض شهرها ۷۰
- ۳.۴. فصل اول: اندر دانستن عرض شهرها از خطّ استوا ۷۰
- ۳.۴. فصل دوم: اندر دانستن طول شهرها از ساحل مغرب ۷۱
- ۳.۴. فصل سوم: اندر دانستن غایت تعدیل النهار شهرها ۷۷
- ۵.۳. باب پنجم: اندر دانستن طلوع ازمان معدّل النهار با درجات فلک بروج و درجات فلک بروج با ازمان معدّل النهار شهرها ۷۹
- ۶.۳. باب ششم: اندر دانستن قوس و قوس لیل و ساعات نهار و ساعات لیل و اجزاء ساعات و ارتفاع نیم‌روزان هر درجه از درجات فلک بروج ۸۳
- ۷.۳. باب هفتم: اندر دانستن مرکز دوازده خانه ملک ۸۹
۴. نوع چهارم: اندر دانستن اوقات روز ۹۳
- ۴.۱. باب اول: اندر دانستن ظلّ از ارتفاع آفتاب و ارتفاع از قوس مستوی و معکوس ۹۳
- ۴.۲. باب دوم: اندر دانستن سمت ارتفاع و ظلّ آن از ارتفاع آفتاب و ارتفاع از سمت ۹۶
- ۴.۳. باب سیم: اندر دانستن ساعات از ارتفاع آفتاب و ارتفاع از ساعات ۹۸
- ۴.۴. باب چهارم: اندر دانستن طالع وقت از ارتفاع آفتاب و از ساعات و ارتفاع از طالع ۹۹
- ۵.۴. باب پنجم: اندر دانستن خطّ نصف النهار و آن سمت جنوب است ۱۰۰
- ۶.۴. باب ششم: اندر دانستن سمت قبله به هر شهری حسابی و صناعی ۱۰۴
- ۷.۴. باب هفتم: اندر دانستن فیء زوال و بیرون آوردن موضع آفتاب ۱۱۱
- ۴.۷.۱. فصل اول: اندر دانستن فیء زوال و شناختن اول عصر و آخر عصر ۱۱۱
- ۴.۷.۲. فصل دوم: اندر دانستن موضع آفتاب و رسیدن وی به هر نقطه از فلک بروج ۱۱۳

۵. نوع پنجم: اندر دانستن اوقات شب ۱۱۶
۵. ۱. باب اول: اندر دانستن عرض قمر در شمال و جنوب ۱۱۶
۵. ۲. باب دوم: اندر دانستن عرض پنج ستاره متحیره اندر شمال و جنوب ۱۱۹
۵. ۳. باب سیم: اندر دانستن ستاره‌گان ثابتة اندر طول و عرض ۱۲۴
۵. ۳. ۱. فصل اول: اندر دانستن موضع ستاره‌گان ثابتة در طول و عرض و مزاجات ایشان ۱۲۴
۵. ۳. ۲. فصل دوم: اندر دانستن منازل قمر و برآمدن آن ۱۲۷
۵. ۴. باب چهارم: اندر دانستن ابعاد ستارگان از فلک معدّل النهار و فلک نصف النهار و فلک البروج و شناختن آن در ۱۲۹
۵. ۵. باب پنجم: اندر دانستن نصف قوس نهار ستاره‌گان و آن درجه کی ستاره با آن برآید و فرو شود و ارتفاع نیم‌روزان ستاره ۱۳۱
۵. ۶. باب ششم: اندر دانستن آنچه از شب گذشته باشد و باقی مانده از ارتفاع ستاره‌گان و از ساعات و طالع آن وقت و دانستن ارتفاع از طالع و ساعات ۱۳۳
۵. ۷. باب هفتم: اندر دانستن تشریف و غیب ستاره‌گان متحیره و دانستن طلوع فجر و مغیب شفق و موضع ستاره‌گان در شمال و جنوب ۱۳۴
۶. نوع ششم: اندر رؤیت ماه و کسوفات نیر ۱۴۰
۶. ۱. باب اول: اندر دانستن مسیر یک ساعته آفتاب و ماه و برآین آوردن نصف قطرهای ایشان ۱۴۰
۶. ۲. باب دوم: اندر دانستن اوقات اجتماعات آفتاب و ماه و استیالات ایشان ۱۴۴
۶. ۳. باب سیم: اندر درست کردن موضع ماه به اختلاف منظر در طول و عرض ۱۴۷
۶. ۳. ۱. فصل اول: اندر دانستن بعد قمر از مرکز زمین به حساب و جدول ۱۴۷
۶. ۳. ۲. فصل دوم: اندر دانستن اختلاف منظر ماه در طول و عرض ۱۴۸
۶. ۳. ۳. فصل سیم: اندر درست کردن موضع ماه در طول و عرض به اختلاف منظر ۱۵۶
۶. ۴. باب چهارم: اندر دیدن ماه به هر شهری و دانستن سمت موضع دیدار ۱۵۷
۶. ۵. باب پنجم: اندر دانستن خسوف ماه و اوقات خسوف ۱۶۶
۶. ۶. باب ششم: اندر دانستن کسوف آفتاب و اوقات کسوف ۱۷۲
۶. ۷. باب هفتم: اندر دانستن تعدیل اصابع قطر کسوف به اصابع سطح ۱۸۰
۷. نوع هفتم: اندر تحویل سال‌ها ۱۸۴

- ۱۸۴ ۱. ۷. باب اول: اندر دانستن طالع تحویل آفتاب و نقل کردن طالع تحویل
- ۱۸۴ ۱. ۱. ۷. فصل اول: اندر دانستن طالع تحویل آفتاب به هر نقطه از فلک بروج
- ۱ ۱. ۲. فصل دوم: اندر نقل کردن طالع تحویل از غزنین به دیگر شهرها
- ۲. ۷. باب دوم: اندر دانستن قرانات علویان و شناختن طالع قرانات
- ۱. ۲. ۷. فصل اول: اندر قرانات علویان زحل و مشتری و زحل و مریخ
- ۲. ۲. ۷. فصل دوم: اندر دانستن طالع وقت قران به مقوم و استعلاء ایشان
- ۳. ۷. باب سیم: اندر دانستن سیرات و انتهایات و فردارات سال عالم
- ۴. ۷. باب چهارم: اندر دانستن مطرح شعاعات و تقویم مهر ستاره گان
- ۵. ۷. باب پنجم: اندر دانستن سیرات هیالج و انتهایات موالید
- ۱. ۵. ۷. فصل اول: اندر دانستن سیرات هیالج
- ۲. ۵. ۷. فصل دوم: اندر دانستن برج انتهاء سال موالید
- ۶. ۷. باب ششم: اندر دانستن درجۀ طالع مولود به نمودارات و خواص
- ۱۸۹ ۷. ۷. باب هفتم: اندر حتم کتب

دیباچه

کتابخانه ملی سنت کیریل و متودیوس (St. Cyril and Methodius National Library) مهم‌ترین مجموعه دارای نسخه‌های شرقی در کشور بلغارستان است. شمار دستنویس‌های شرقی این مجموعه حدود ۳۶۸۰ نسخه (حدود ۳۰۶۰ عربی، ح ۱۲۰ فارسی، ح ۵۰۰ ترکی) است.^۱

با اینکه شمار دستنویس‌های شرقی این کتابخانه نسبتاً اندک است اما در میان آن‌ها نسخه‌های ارزشمندی یافت می‌شود. برای نمونه دستنویسی مورخ ۶۷۵ ق از تحریر متوسطات نصیرالدین محمد بن محمد طوسه (۵۹۰ - ۶۷۲ ق) به همراه کشف‌القناع عن اسرار شکل‌القطاع همو موجود است که فقط سه سال پس از درگذشت نویسنده کتابت شده و ضمناً نسخه در اختیار قطب‌الدین میرازی بوده و یادداشتی مورخ ۶۹۳ ق به خط خود وی در آغاز نسخه موجود است که نشان می‌دهد وی نسخه را به مجدالدین اسماعیل فالی^۲ هبه کرده است.

۱. برای مشخصات و فهراس منتشر شده این کتابخانه نک: رحیمی ریشه ۱۳۸۹: ۷۲۶ - ۷۳۵.

۲. از این شخص اثری با نام کتاب التحفه در مجموعه ۱۵۸۹ مجموعه فاضل احمد پاشا در کتابخانه کوپرولو (کک

۲۱۳ ر - ۲۳۲ پ) موجود است. پایان اثر افتادگی دارد اما مجموعه در میان سال‌های ۷۵۳ - ۷۵۶ ق کتابت

شده است.

این کتابخانه از دیدگاه نسخه‌های فارسی نیز چند نسخه ارزشمند در اختیار دارد که از میان آن‌ها می‌توان به دستویسی از مجمل فصیحی (به نشانی Or. 1710) اثر احمد بن جلال‌الدین محمد خوافی (۷۷۷-۸۴۹ ق) مورخ ۸۵۷ ق اشاره کرد. این نسخه کهن‌ترین دستویس شناخته شده متن و ضمناً تنها نسخه کامل اثر و جزو دقیق‌ترین آن‌ها است.^۱

جز این، نسخه‌ای از یک زیج فارسی با نام زیج یمنی نگاشته ۵۱۱ ق در آن کتابخانه موجود است که اگرچه تاریخ کتابت آن نسبتاً متأخر است (۹۸۸ ق) اما چون مربوط به متن از آغاز سده ششم هجری است، از دیدگاه تاریخ نگارش‌های فارسی اهمیت بسیار دارد.

با توجه به اهمیت متن نسخه، تصویری از آن برای مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب فراهم آمد و مقاله مروری بر این به قلم نویسنده این سطور نگاشته شد (صفری آق‌قلعه ۱۳۹۳). چاپ عکسی نسخه نیز در برنامه کاری مرکز قرار گرفت که خوشبختانه حاصل تلاش‌های همکاران مرکز دست‌یافت خواننده است.

برای مقدمه چاپ عکسی نسخه، مقاله پیشین نویسنده این سطور با اندک افزودگی‌هایی در نظر گرفته شد. همچنین بهار دکتر محمد باقری نسخه را از نظر گذرانیدند و یک افتادگی عمده را در میانه نسخه یادآور شدند. جز این یک افتادگی دیگر نیز در پایان متن رخ داده که بدین موارد در مقدمه به در فصل مربوط به «بخش‌بندی‌های متن» اشاره خواهد شد.

علی صفری آق‌قلعه

۱. با توجه به اهمیت نسخه، بعنوان نسخه اساس در تازه‌ترین تصحیح این اثر مورد استفاده بوده و مصحح در مقدمه به ویژگی‌های نسخه اشاره کرده است (خوافی ۱۳۸۶: شصت و نه - هفتاد و پنج مقدمه).

مقدمه

شمار آثار منثورى که به نام سلاطین غزنوی مصدّر شده‌اند به نسبت اندک است. در این میانه آنچه به زبان عربى نگاشته شده تعداد بیش‌تری دارد و نمونه‌هایی چون تاریخ یمنی عتبى و همچنین قانده، معدودى و نیز الجواهر فى الجواهر ابوریحان بیرونى را مى‌توان برشمرد که از نوشته‌هاى ممتاز دوره اسلامى در زبان عربى هستند.

اما در میان آثار منشور فارسى، نمونه‌هاى انگشت‌شمارى بر جای مانده است که آثاری چون تاریخ بیهقى و ترجمه کلیده و دهقه، رامشاهى از نمونه‌هاى ممتاز این آثار به شمار مى‌آیند. جز این‌ها گزارش‌هایی از سوابق و آثاری منظوم در ستایش سلاطین غزنوی در منابع دیده مى‌شود، اما متأسفانه نسبت به بخشى اندک از شعرهای سرایندگان دربار غزنوی به دست ما رسیده است.^۱ در چهار مقاله گزارشی درج شده است از اینکه سلطان علاءالدین حسین بن حسین غوری (حک. ۴۴۰ تا ۵۵۶ ق) پس از فتح غزنین در سال ۵۴۵ یا ۵۴۶ ق و به هزیمت رفتن بهرامشاه غزنوی (حک. ۵۱۱ - ۵۴۷ ق) سروده‌هایی را که در ستایش غزنویان بود خریداری و در خزانه حبس کرد (نظامی عروضی سمرقندى، ص ۴۶):

... شهر غزنین را غارت فرمود و عمارات محمودى و مسعودى و ابراهیمى
خراب کرد و مدایح ایشان به زر همى خرید و در خزانه همى نهاد.

۱. از منظومه‌ها آنچه به نام محمود غزنوی نگاشته شده باید از شاهنامه فردوسى و ورقه و گلشاه عتوقى یاد کرد.

چون چهارمقاله در حدود سال ۵۵۰ ق و فقط چند سال پس از فتح غزنین نگاشته شده، بر خلاف برخی اشتباهات تاریخی نظامی عروضی می‌توان به درست بودن این مطلب اطمینان داشت. از سویی این گزارش از منابع دیگر نیز تأیید می‌شود. برای نمونه در *تمتة صوان الحکمة* درباره برخی از مصنوعات ابن سینا اشاره شده که نسخه‌های آن آثار در کتب‌خانه سلطان مسعود بن محمود (۴۲۱ - ۴۳۲ ق) در غزنه بوده تا اینکه به سال ۵۴۶ ق توسط سلطان حسین غوری و نیز ترکان غز در هجومشان به خراسان - طعمه آتش شدند (بیهقی ۱۹۳۵: ۵۶):

و اما الحکمة المشرقية بتمامها و الحکمة العرشية فقال الامام اسماعيل
الباخرزي انهما في بيوت كتب السلطان مسعود بن محمود بغزنة حتى احرقها
بک الملک الحسین و عسکر الغور و الغز فی شهر سنة ست و اربعین و
ثانیة.

شاید یکی از دلایل اصلی اندک‌شمار بودن آثار اهدایی به غزنویان همین رویداد بوده است، با این حال روشن است، که همه آثار نگاشته شده به نام غزنویان توسط سلطان حسین غوری نابود نشده و نسخه‌های برخی از این آثار پیش از هجوم غوریان منتشر شده است. از همین روی است که نمونه‌هایی از این آثار در جای جای به دست آمده است یا خواهد آمد.

در سال‌های اخیر با آسان شدن دسترسی به نسخه‌های کتابخانه‌های دنیا، همچنان آثار تازه‌یابی از اقدم نگارش‌های فارسی یافت می‌شود که، البته دو نمونه آن‌ها برای پادشاهان غزنوی نگاشته شده است. یکی از آن‌ها گنج الکجج از ابوالقاسم نصر بن احمد بن عمرو الشادانی النیشاپوری است که در میانه سال‌های ۵۰۳ تا ۵۰۸ ق نگاشته و به سلطان علاءالدوله مسعود سوم ابن ابراهیم غزنوی (حک ۴۹۲ - ۵۰۸ ق) پیشکش شده است.^۱ اثر دیگر که اخیراً دست‌نویسی از آن در دسترس قرار گرفته زیج یمنی نام دارد که یک نسخه آن در کتاب کنونی بصورت عکسی چاپ شده است.

۱. دوست دانشورم آقای بهروز ایمانی درباره این اثر مقاله‌ای منتشر کرده است (نک ایمانی).

پیشینه آشنایی پژوهشگران با زیج یمنی

تا جایی که نویسنده این سطور می‌داند، از میان پژوهشگران پیشین فقط زنده‌یاد سعید نفیسی از این اثر یاد کرده است. یک جا در تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی (نفیسی ۱۳۶۳: ۷۰ / ۱) درباره این اثر آورده است:

محمد بن علی بن مالک بن ابونصر حقایقی از منجمان اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم بوده و زیجی به نام زیج یمنی به نام بهرامشاه غزنوی نوشته و خود در آن تصریح کرده که: ابتدای زیج از روز شنبه غرة محرم سال بر پانصد و یازده از هجرت کردم.

نیز استاد نفیسی در مقدمه کتاب در پیرامون تاریخ بیهقی (نفیسی ۱۳۴۲: ۱ / شش) آورده‌اند:

نکته دیگر این است که کتابخانه ملی سوئیا پایتخت بلغارستان نسخه‌ای خطی به شماره ۱۷۵۰ بدست آورده که به نام زیج یمنی تألیف محمد بن علی بن مالک بن ابونصر حقایقی که به نام مین الدوله و امین المله علاءالدین ابوالمظفر بهرامشاه بن علاءالدین ابراهیم سعید بن محمد پرداخته است. در مقدمه می‌گوید که: ابتدای زیج ...

سپس ایشان تاریخ آغاز نگارش اثر را یاد کرده و عبارت آن‌ازین متن را نیز نقل کرده‌اند و مطلب بیشتری بدان نیفزوده‌اند. از نوشته استاد نفیسی بر می‌آید که ایشان در سفر به بلغارستان فقط توانسته بودند نسخه را در مجالی اندک دید و از اطلاعات اصلی آن یادداشت‌برداری کنند. جز این، در دیگر نوشته‌ها و به‌ویژه منابع کتاب‌شناسی‌های تخصصی مربوط به آثار نجومی فارسی، اثری از یادکرد زیج یمنی نیافیم.

نسخه‌شناسی اثر

از زیج یمنی تاکنون دو نسخه شناسایی شده است که یکی از آن‌ها گویا در مجارستان نگهداری می‌شود اما از جزئیات و مشخصات آن آگاهی بیشتری نداریم.

نسخه دیگر که در اینجا بصورت عکسی چاپ شده به نشانی ۱۷۵۰ خاوری (Or.1750) در کتابخانه ملی بلغارستان نگهداری می‌شود. نسخه در ۹۵ برگ مورّخ ۹۸۸ق به نسخ کتابتی نه‌چندان زیبا بر دست صالح بن ممی [!] کتابت شده است.

کاتب با زبان فارسی آشنایی چندانی نداشته و لذا بسیاری مواضع را با نادرستی‌های فراوان ضبط کرده است. البته عمداً در متن تصرّف نکرده است و از این روی در بسیاری از موارد می‌توان از ضبط‌های او به شکل اصیل متن دست یافت. یکی از مالکان نسخه بعدها آن را مقابله و برخی از خطاهای کاتب را تصحیح کرده است. این تصحیحات معمولاً بجای و درست است. انجامه کاتب که از اشتباهاتی نیز خالی نیست، چنین خوانده می‌شود:

و... فرغ من تهیر هذه النسخة الشريفة صالح بن ممی [!] فی قرية لسانی الواقع فی يوم لسانی من... صفر المظفر سنة ثمان وثمانین وتسعمائة الهجرية.

کاغذ نسخه به رنگ روشن به رنگه بای موازی است؛ از همان گونه‌ای که در سرزمین عثمانی رواج داشته است. در سه حواله نسخه (گگ ۱ پ، ۵۹ ر، ۹۵ پ) مهر وقفی بدین عبارات دیده می‌شود:

وقف هذا الكتاب السيد ادریس باشا الخافا در... دین.

نام «ودین» در پایان عبارت گویا همان شهر ویدب (Vidub) امروزی در بلغارستان است و از همینجا می‌توان گمان برد که واقف، یکی از صاحب‌منصبان آن شهر بوده است.

نام نگارنده، نام اثر و دوره نگارش آن

خوشبختانه اصلی‌ترین آگاهی‌های متن‌شناسی زیج یمنی در متن اثر درج شده است. نام مؤلف در دیباجه (گگ ۱ پ) به صورت: «محمد بن علی بن مالک بن ابی نصر

الحقایق» درج شده و بر فراز «حقایق» به خطی دیگر نوشته شده: «یقینی» که نشان می‌دهد شکل درست نسبت او به احتمال بسیار «حقایقی» است.

پادشاهی که کتاب بدو تقدیم شده بهرامشاه بن مسعود بن ابراهیم بن مسعود بن محمود غزنوی (حک ۵۱۱ - ۵۵۲ ق) است؛ همان پادشاهی که ترجمه نصرالله منشی از کلیله و دمنه به فرمان او پایان یافته^۱ و در دیباجه به نام او مصدّر شده است.

نگارش زیچ یمنی در سال ۵۱۱ ق و در نخستین سال سلطنت بهرامشاه آغاز شده است. نکته جالب توجه آنکه مؤلف، نخستین روز سالی را که آغاز سلطنت بهرامشاه بوده به عنوان مبدأ تاریخی به کار برده که سلطنت غزنویان در آن تازه گشت. بر این اساس مؤلف، این تاریخ را مبدأ یک گاهشماری قرار داده و آن را «تاریخ یمنی» نامیده است. وی «باب» پنجم از «نوع» اول کتاب را به این گاهشماری اختصاص داده و شیوه تبدیل آن به دیگر تاریخ و برعکس را شرح داده است.

تا جایی که می‌دانیم پادشاهی «یمنی» هرگز رواج نیافت اما اشاره مؤلف به تاریخ دقیق نخستین روز سال از آغاز سلطنت بهرامشاه در این بخش اهمیت ویژه‌ای دارد (گ ۱۶ر) که در زیر به یادکرد آن می‌پردازیم:

ابتداء این تاریخ از اول آن سال است کی ملک ناصری^۲ تازه گشت و تخت یمنی به جلال و جمال همایون خداوند عالم سلطان اعظم شهنشاه شرق و غرب یمن الدوله و امین الملة و شرف الامة ابوالنور بهرامشاه بن مسعود اعلی الله شأنه آراسته شد. و اول این سال روز شنبه بودست روز مخرج سال بر پانصد یازده از هجرت پیغمبر علیه السلام و روز پنجم بود از ماه رجب سال به هزار چهارصد بیست هشت از تاریخ ذوالقرنین اسکندر رومی و بهرام روز بود از خردادماه سال بر چهارصد هشتاد شش از تاریخ یزدگرد پارسى. و «جلوس» نوزدهم شوال بودست.

چنانکه می‌بینیم در عبارت پایانی در نسخه واژه «جلوسی» نوشته شده که احتمالاً باید «جلوس» خوانده شود و گمان می‌رود که منظور روز جلوس بهرامشاه است. بنابراین با

۱. تخمیناً در میانه ۵۳۸ - ۵۴۰ ق یعنی کمابیش سه دهه پس از آغاز نگارش زیچ یمنی.

۲. یعنی غزنویان که جانشینان ناصرالدین سبکتگین (حک ۳۶۶ - ۳۸۷ ق) بودند.

توجه به اینکه تاریخ دقیق جلوس بهرامشاه در منابع ضبط نشده و دانسته‌های مسکوک‌شناسی نیز از چنین دقتی برخوردار نیستند (نک: رضایی باغبیدی، ص ۶۱۷ - ۶۱۹) این آگاهی مندرج در زیج یمنی ارزش ویژه‌ای دارد.

نکته دیگر در این بخش، اشاره به تاریخ یزدگردی به صورت «ماه‌روز» است. شواهد نشان می‌دهد که این شیوه گاهشماری ایرانی مدّت‌ها پس از اسلام در ایران رواج داشته و گویا بیشتر در گاهشماری خراجی (سال ارتفای) کاربرد داشته است (نک: صفری آق‌قلعه، ص ۱۱۱).^۱

ب. توجه به سال ۵۱۱ ق برای نگارش اثر می‌توان زیج یمنی را از نخستین زیج‌های دانشمندانه شناخته شده به زبان فارسی به شمار آورد.^۲ از میان زیج‌های فارسی، زیج مفرد نگاشته محمد بن ابوبناری مقدم بر زیج یمنی نگاشته شده است. کندی زیج مفرد را نگاشته حدود ۶۳۰ م. می‌داند (ص ۴۶)؛ اما مطابق پژوهش دکتر محمد امین ریاحی، دوره زندگی محمد بن ابوبناری طبری در نیمه دوم سده پنجم هجری بوده است (طبری ۱۳۷۱: ۱۵ مقدمه) و نگارش زیج مفرد نیز در میانه ۴۶۲ تا ۴۷۸ ق و اتمام و اتحاف آن اندکی پس از ۴۸۵ ق (تاریخ درگاه سلک‌شاه سلجوقی) بوده است (طبری ۱۳۷۱: ۱۷ مقدمه). رضازاده ملک نیز با بررسی متن زیج مفرد بدین نتیجه رسیده است که تصریحات طبری در این متن به دوره زندگی اثر در حدود سال‌های ۴۶۰ - ۴۷۶ ق بوده است (رضازاده ملک ۱۳۸۵: ۲۵).

۱. از دیگر نمونه‌های کاربرد این گاهشماری در انجامة نسخه‌ها می‌توان بدین موارد اشاره کرد: مجموعه نجومی به نشانی ۲۴۵۷ عربی کتابخانه ملی پاریس، موزخ ۳۵۹ ق به خط احمد بن محمد بن عبد الجلیل السجری، گ ۱۳۶ پ، ۱۳۷ ر، ۱۳۹ را مجموعه نجومی به شماره ۳۳۹۷ کتابخانه ملی تبریز، موزخ ۵۲۷ ق در مدرسه صفویه زنجان، ص ۵۶.

۲. از دیدگاه نگارش‌های نجومی نیز زیج یمنی از اقدم نوشته‌های فارسی به شمار می‌آید و پیش از آن آثار اندکی چون التفهیم لاوائل صناعة التنجیم ابوریحان بیرونی و گیهان‌شناخت حسن بن علی قطان مروزی و روضة المنجمین شهرمدان بن ابی‌الخیر رازی را در زمینه ستاره‌شناسی می‌توان برشمرد.